

МІСЦЕ ПРОВІДНОЇ ВЕРСТВИ У СПАДЩИНІ ДМИТРА ДОНЦОВА

Вадим Маркітантов

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

(стаття надійшла до редколегії – 10.02.2015 р.; прийнята до друку – 23.03.2015 р.)

© Маркітантов В., 2015

Проаналізовано погляди Д. Донцова щодо поділу суспільства на активну меншість і пасивну більшість. Розглянуто місце вітчизняної провідної верстви, її структура, основні риси та роль у розвитку нації та держави.

Ключові слова: провідна верства, еліта, активна меншість, нація.

THE PLACE OF A LEADING STRATUM IN THE LEGACY OF DMYTRO DONTSOV

Vadym Markitantov

The article analyzes D. Dontsov's views on the division of a society into active minority and passive majority. The research dwells upon the place of a national leading stratum, its structure, main characteristic features and the role in the development of a nation and a state.

Key words: leading stratum, elite, active minority, nation.

“Суть всієї політичної кризи наших днів – це криза провідної верстви”

Д. Донцов

З проголошенням незалежності України починається значне зростання інтересу в суспільстві до націоналістичної ідеології, який у часи піднесення національної свідомості періодів вітчизняних революцій початку ХХІ ст. (Помаранчевої революції та Революції гідності) лише посилювався. Одним із засновників українського націоналізму та автором основних його положень був видатний український мислитель Дмитро Донцов, постать якого вважають досить суперечливою в історії політичної думки України.

Д. Донцов народився у м. Мелітополі 17 серпня 1883 року за старим стилем у заможній родині. Уже в ранньому віці (в 11 років) він втратив батьків і його вихованням разом з братами і сестрами почала опікуватись родина по материнській лінії. Д. Донцов отримав початкову та середню освіту в Мелітополі, закінчивши реальне училище, що готувало кандидатів до вищих технічних шкіл. У 1900 році він переїжджає до Царського Села біля Петербургу, де доповнює свою середню освіту, після чого вступає на юридичний факультет Петербурзького університету. Перебування в Петербурзі протягом семи років мало великий вплив на його духовний та світоглядний розвиток, оскільки тут був сильний український осередок, а політичне життя розвивалось вільніше, аніж в Україні [12, С. 66–67].

Його погляди пройшли шлях змін від соціал-демократичної орієнтації до радикально націоналістичної. Значний вплив на світогляд Д. Донцова спочатку мала ідеологія марксистського соціалізму. Він був не лише активним соціалістом, але й впливовим соціалістичним публіцистом, діяльність якого спрямовувалась зокрема й проти “буржуазного українського націоналізму”. Проте вже після Першої світової війни мислитель примкнув до українського націоналізму, розчарувавшись у практичній політиці, яку провадили українські соціалісти під час війни та революції [12, С. 23].

Актуальними є його погляди щодо політичної еліти, зокрема вітчизняної, у переломні історичні моменти розвитку української держави. Саме таким переломним моментом є сучасний період розвитку незалежної України, коли від якості та ролі політичної еліти багато у чому залежить цілісність держави, її право на існування, майбутнє місце у світовій спільноті та вектор її розвитку на десятиліття вперед.

Після революцій початку ХХ ст. в Україні сформувалося два основні напрями у теоретичних пошуках, пов'язаних із проблемами формування вітчизняної політичної еліти. Перший був представлений державниками-монархістами, серед яких найяскравішою постаттю був В. Липинський (1882–1931). Другий напрям – радикальний націоналістичний, репрезентатором

якого, насамперед, був Д. Донцовим (1883–1973) [8, С. 55–57].

Важливою проблемою, яка бентежила розум Дмитра Донцова, була проблема політичної еліти, або ж провідної верстви української нації. Його погляди на національну еліту не менш актуальні сьогодні, ніж у часи їх формування. Особливо, коли це стосується суспільства, яке перебуває на стадії трансформаційних перетворень. На нашу думку, можна проводити багато паралелей між проблемами сьогоднішньої еліти та провідної верстви, яку змальовує дослідник, при цьому політична сучасність дедалі більше нагадує зображену в основних його працях. Свої ідеї щодо провідної верстви Д. Донцов виклав у роботах “Націоналізм” та “Дух нашої давнини”, а також у низці статей, основними серед яких є “Дух отари і дух провідництва”, “В чім сила організації?” й “Партія чи Орден?”.

Проаналізувавши наукові роботи про творчу спадщину Д. Донцова, вважаємо, що сьогодні вже зроблено певний крок в осягненні основних наукових поглядів ученого та їх висвітленні, особливо ж з історіографічного погляду. Однак низка проблемних моментів у доробку Д. Донцова ще потребує творчого осмислення, уточнення та узагальнення.

Значний внесок у вивчення політичних поглядів українського мислителя зробили М. Сосновський [12], Є. Маланюк [9], Б. Кухта [7; 8], С. Приходько [10], С. Квіт [6], В. Резнік [11], І. Шліхта [13], І. Глушенко [1] та ін. Але всі вони, за винятком Б. Кухти, лише дотично заторкують елітистську проблему в контексті висвітлення або цілісного доробку Д. Донцова, або ж інших його концепцій.

Метою статті є висвітлення основних поглядів на політичну еліту у спадщині Дмитра Донцова.

У праці “Націоналізм” Д. Донцов стверджував, що найважливішим чинником історії, підставою будь-якого суспільного процесу та підтримуючим чинником життєздатного стану суспільства є активна, ініціативна, відважна, спрагнена влади меншість. Саме вона, а не народ, здатна формувати та впроваджувати в життя ідею, і нарешті, мобілізувати народ для боротьби за неї. Тому “ніколи пасивна юрба, – відзначає він, – лише активна меншість є суспільно-творчою силою” [5, С. 285–290].

В іншій праці “Дух отари і дух провідництва” Д. Донцов відзначав, що маса потребує проводу, що вона готова йти за справжнім лідером, тим хто “має відвагу вказати дорогу і брати відповідальність за її правильність”. Така особа (або група) готова битися за своє, твердо вірить у свою ідею та в те, що лише вона покликана вести народ [4, С. 502]. До представників провідної верстви мислитель зараховує людей віри і чину, характеру і відваги, непримиренності до ворога й погані у власних рядах, об’єднаних

спільним духом [4, С. 505]. Там, де так така група викристалізувалася, вона має шанс вести за собою маси та об’єднати націю. Де такої групи немає, зазначає Д. Донцов, – ніколи не буде об’єднання нації [4, С. 502].

У нації, де не сформувалась справжня самосвідома провідна група, панує “дух отари”. Така нація, на думку мислителя, не виступає самостійним чинником та не відіграє окремої ролі на арені подій. До того ж вона “не вміє знайти ні своїх пастиривчабанів, ані своїх сторожових псів... такі отари або розжираються вовками, або дістають для охорони чужих псів” [4, С. 502, 505].

Характеризуючи сучасну йому еліту в статті “В чім сила організації?” мислитель розкриває тогочасні її ганджі, які й сьогодні не втратили актуальності. У цьому творі слово “еліта” Д. Донцов навмисно бере у лапки для відображення низького рівня існуючої вітчизняної провідної верстви. Порівнюючи колишні європейську, вітчизняну старокиївську та козацьку еліти з сучасною йому провідною верствою, автор звертає увагу на її якісній невідповідності. Основним серед її недоліків є відкидання норм моралі, які замінила декларація вірності партійному керівництву. В результаті до еліти потрапляли “не шляхетні і мудрі, а крутії, “гнучкошиєнки”, люди безпринципні”, які власні інтереси ставили вище за інтереси суспільні. Така еліта, на думку Д. Донцова, “була шкідливою для своїх, а для ворога не страшна” [2, С. 508]. Частина її легко було обдурити, оскільки була вона недотепною, іншу – залякати, оскільки за природою своєю вона була трусливою, ще одну – купити в силу її підлуватості.

Актуальними, на наш погляд, такими, що начебто характеризують вітчизняну політичну еліту сьогодні, є висловлювання мислителя щодо провідної верстви, за якими: “така “еліта” не знала засади внутрішньої дисципліни і не знала кари за злочини та “помилки”, хоч жертвами тих “помилоч” падали сотні і тисячі наївно віруючих у ту “еліту” людей” [2, С. 508].

Д. Донцов наголошує на тому, що в основу творення еліти мають бути покладені моральні вимоги. Лише чесні, мудрі, відважні, шляхетні та характерні люди можуть вести націю до перемоги.

У статті “Партія чи орден?” Д. Донцов аналізує тогочасні європейські політичні партії, зокрема фашистські та більшовицьку. Він переконував, що такого типу політичні партії перетворилися на “політичні ордені”, оскільки спіралися на сувору дисципліну, порядок, і що особливо важливо, будувалися на засадах ірраціональної віри в ідеологічні догми, а також на провідну ідею усіх орденів – на ідею “активної меншості, яка провадить більшість” [Цит. за: 7, С. 99]. Саме такого типу партії бракувало українському націоналізму в боротьбі за владу на початку ХХ ст.

У праці “Дух нашої давнини” Д. Донцов зображує ієрархічне суспільство, в основі якого був поділ на касти. “Репрезентувати націю має ... не “трудова інтелігенція”, не кляса хліборобів, не монопартія, лише окрема верства, “лучних людей” [3, С. 6–7]. Саме цю касту автор визначає базовою для творення провідної верстви. Проте під правлячою кастою він розуміє щось подібне до Ордену, окрему як соціально, так і духовно верству, яка б не лише поповнювалась за рахунок ліпших вихідців з усіх станів, але й шляхом “чистки” зберігала би власну духовну та моральну вищість і чистість, форму й силу.

Суспільство, на думку мислителя, є спільнотою, поділеною на щаблі, кожен із яких має чітко визначені функції. Будь-яка неієрархізована сукупність людей не є спільнотою, а лише отарою, над якою має стояти чабан. Відсутність у суспільстві провідної верстви, переконаний Д. Донцов, є лише фантазією, яку неможливо втілити у життя [3, С. 135].

Учений наголошує на тому, що кожна суспільна верства вирізняється психічними особливостями. “Кожний стан і кожна відповідна психіка, – відзначає він, – добрі на своїм місці” [3, С. 28]. У разі, коли властивості підпорядкованих верств стають прикметами правлячої верстви, суспільство зазнає катастрофи. Для того, щоб уникнути такої катастрофи, бажано представникам одного стану, що переходять до іншого (вищого – В. М.), переймати й його психіку, й життєві настанови.

У праці “Дух нашої давнини” Д. Донцов, розмірковуючи над причинами тривалого занепаду Української держави, доходить висновку, що визначальною причиною цього є провідна верства. Серед трьох складових поняття держави, які визначає автор – землі, народу та провідної верстви, – акцентується увага саме на останньому. Там, де була ця каста мудрою, відважною та сильною морально, була й держава. Натомість, де вона була слабкою або вироджувалась – слабла й держава.

Д. Донцов значну увагу звертає на характеристику вітчизняної провідної верстви на різних етапах розвитку української держави. Він наголошує на тому, що під повним пануванням татар українська держава перебувала лише 80 років – з 1240 по 1320 рр. Стільки ж років мислитель визначає й для польського панування (на Лівобережжі) – з 1569 р. (Люблінська унія) до 1648 р. Литовсько-руська знать була, на думку автора, елементом, який став визначальним у період між князівською та козацькою добами. Процеси формування нової провідної верстви, – козацького панства, – Д. Донцов пов’язує з завершенням розвалу старокнязівської аристократії та початком розкладу польської шляхти. На початку, зазначає він, ця верства була повна завзяття, сили й невикористаної енергії. Цієї енергії вистачило майже на триста років,

що тривали з XVI по XVIII ст., після чого настав занепад і розклад цієї верстви, перетворення її на “служилоє малоросійське дворянство”. До нього почали “пхатися ті, які могли виказатися не службою й заслугами, а вмінням захоплювати землю” [3, С. 29]. Козацьке панство поступово втратило усі духовні властивості правлячої верстви, її войовничий дух, інтерес до національних справ. Його поглинули заняття, не властиві провідній верстві, в основі яких перебували найнижчі інтереси, особисте благо та насолода. Ще однією причиною занепаду, на якій акцентує увагу Д. Донцов, є великі втрати ліпших представників провідної касты на війні та поповнення її за рахунок гіршого елемента, що призвело до втрати ознак шляхетної верстви та утвердження ідеалів нижчої верстви.

Від 60-х років XIX століття провідну роль починає відігравати народницька та марксівська інтелігенція. На відміну від ознак козацької аристократії, якій були притаманні шляхетність, мудрість та відвага, вартості цієї нової верстви були абсолютно протилежними. Так, характерними для неї були байдужість до своєї віри, відраза до пам’яті предків, пацифізм та бажання пристосуватися до будь-якої сили, згідливність, поступливість, лицемірство, трусливе потурання злу, “гуманність”, декларування “бідноти” задля здобуття милосердя, безвідповідальність та моральний анархізм [3, С. 38–39]. Інтелігенція ця не вірила в те, що саме вона покликана забезпечити формування нового державного та суспільного ладу, вона готова була поступитися цією роллю на користь народної маси. Провідна верства не знала ідей очищення своїх рядів від негідних елементів, позбавлених відповідних цій касті прикмет. Увійти до неї могли люди без особливих заслуг, нездари [3, С. 41–42]. Ця нова верхівка принесла з собою нові традиції – традиції нижчої підвладної верстви, маси.

Водночас Д. Донцов акцентує свою увагу на основних чеснотах провідної верстви – шляхетності, мудрості, мужності та психічній вдачі.

Першість серед них Д. Донцов віддає *шляхетності*, без якої панівні верстви шезають з арени історії, тягнучи за собою й очолювані ними суспільства. Саме ця чеснота визначає відмінність та вищість провідної верстви над рештою, яка до того ж є глибоко вкоріненою як у її розумінні, так і у розумінні підвладної верстви. Для шляхетної людини важливими є честь, ідеали, безкорисне служіння великій справі, вірність слову та певний аскетизм. “Шляхетна справа, – переконує автор, – ушляхетнює й нешляхетну людину” [3, С. 159].

Мудрість полягає в наявності у державного мужа власного бачення спільноти та плану його втілення у життя. Мудрість – це вміння бачити світ таким, який він є, на протигагу бажаному чи

удаваному. Суспільне життя через призму бачення провідної верстви – це арена боротьби, де перемагає найсильніший. Бути сильним – кінцева мета та бажаний результат спільноти у розумінні провідної верстви. Розуміння того, що саме сильна держава має перевагу над іншими, має найбільші шанси вижити, не дасть правителю бути засліпленим, зробить його непохитним та неприступним для обману, демагогії та ворожої пропаганди. Мудрість володаря полягає у розумінні мети, що об'єднала би суспільство організовуючою ідеєю, забезпечила би “твердість” спільноти перед зовнішніми загрозами та спокій у середині [3, С. 186].

Мужність, або відвага, полягає в умінні провідної касты позбутися страху. Вона, поруч із шляхетністю й мудрістю, була головною властивістю провідної касты за князівської, литовської і козацької діб. Мужність і безстрашність, на думку Д. Донцова, має два основні вияви: перший розкривається у боротьбі проти зовнішнього ворога, він ґрунтується на вірі у справедливість своєї справи; другий – у суворих заходах проти внутрішніх сил, що поступово руйнують державний організм. Для того, щоб бути мужнім, “мусить член провідної касты вбити в собі все хитливе, м'яке і трусливе, мусить запанувати над всім, що ту кріпость захитує, перед усім над тілесними немочами, над фізичним болем, над страхом смерті, над спокусами, які обезвладнюють караючу руку” [3, С. 210]. Найвищою ознакою перемоги над собою є незламність.

Розмірковуючи над *психічною вдачею*, Д. Донцов ставить її в основу всіх вищерозглянутих властивостей провідної верстви. Визначальні чинники формування психічного обличчя різних груп залежать від расової субстанції та історичних традицій. Автор визначає чотири психічні типи, що трапляються в Україні: нордійський, середземноморський, динарський та остійський [3, С. 221]. Найбільше представленими в українській нації є два останні, найменше – перший.

Нордійський тип, попри те, що колись був поширений в Україні, трапляється у ній дуже рідко. Це панська раса, властивості якої – це властивості державотворчої раси. Притаманними їй рисами є: проникливість, витривалість, мужність, відважність, сила волі, розсудливість, відповідальність, стриманість, самовпевненість, впертість, твердість, безжальність тощо [3, С. 232–234].

На друге місце за духовними ознаками Д. Донцов виводить тип, визначений ним як формотворчий, – понгійця, медитеранця, середземноморця. Цей тип зустрічається в Україні дещо частіше від нордійського. Це раса неспокійна, енергійна й завзята. Її представники вирізняються кмітливістю, запальним характером, пристрастністю, винахідливістю, талантом, романтизмом та ідеалізмом. Вони швидко реагують на зміни у

настроях, часто потрапляють у прикрі ситуації, але й завдяки власній спритності здатні виплутатися з них [3, С. 230–231].

Переважаючим типом вітчизняної провідної верстви початку ХХ ст., на думку Д. Донцова, був тип остійця. Його вирізняє комплекс нижчості, ненависть до усього шляхетного, корисливість та фамільний непокотизм у громадсько-політичному житті, отарне мислення, заздрість, плазування перед силою, пристосування, брак витривалості тощо. Прагне остієць до об'єднання, оскільки наодинці почуває себе в небезпеці. Коли він приєднується до партії, то виключно до партії більшості. Саме така більшість є основною перешкодою у формуванні в країні нової духовної течії. З неї рекрутувалися головні ідеологи тогочасної “голоты” [3, С. 26–28].

Іншою, суттєво представленою в українській нації, була динарська раса. Особливими її рисами є гордість, відважність, честь, оборонна войовничість, прив'язаність до рідного краю, звичаїв, добродушність, вразливість, товарицькість тощо. Це тип хліборобської культури. “З представників динарської раси складалася й та невеличка група нащадків колишнього панства козацького (малоросійське дворянство), яка задумала в квітні 1918 р. покласти край демосоціалістичній анархії в ім'я хліборобських ідеалів приватного власника” [3, С. 230].

Значну увагу мислитель звертав й на формотворчі ідеї правлячої верстви, до яких зараховував ідеї щодо ставлення до землі, населення та влади. Мета спільноти, враховуючи ставлення до землі панівної верстви, полягає в організації її оборони, без якої нічого не буде. В основу ставлення до населення закладалися ідеали, що мали слугувати силі та цілісності національного організму – ідеї отчизни, традиції та історичної місії нації. В уявленні про владу закладалося прагнення провідної верстви власної сильної назовні та суворой й справедливої всередині країни влади. Ідея власної окремої вітчизни, під владою своєї окремої провідної касты – це омріяна мета до якої, на думку Д. Донцова, має прямувати народна спільнота [3, С. 290].

Отже, розуміння Д. Донцовим еліти як провідної і необхідної націотворчої та державоуправлінської верстви, її ролі у творенні та об'єднанні нації, напрацювання вченого в галузі елітизму не втратили актуальності в сучасних політичних умовах розбудови незалежної Української держави, боротьби за її цілісність та майбутнє місце у світовій спільноті. Це, своєю чергою, дає можливість стверджувати про перспективи подальших досліджень спадщини видатного українського мислителя та політичного діяча.

І. Глуценко І. Соціально-філософські погляди Д. Донцова : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03

- “Соціальна філософія та філософія історії” / Ірина Сергіївна Глуценко. – Дніпропетровськ, 2012. – 18 с.
2. Донцов Д. В чім сила організації? / Дмитро Донцов // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 507–508.
3. Донцов Д. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – 2-ге видання. – [Дрогобич: Відродження, 1991]. – 341 с.
4. Донцов Д. Дух отари і дух провідництва / Дмитро Донцов // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 501–505.
5. Донцов Д. Націоналізм [Електронний ресурс] / Д. Донцов. – Лондон : Українська видавнича спілка ; Торонто : Ліга визволення України, 1966. – 363 с. – Режим доступу: <http://www.diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1603/file.pdf>.
6. Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет: монографія / С. М. Квіт. – К. : ВЦ “Київський університет”, 2000. – 260 с. – Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/jaroslov/11/shafa/Doncov.doc>.
7. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект) / Борис Кухта. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Львів: ЦПД, 2011. – 420 с.
8. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Львів : Кальварія, 1996. – 221 с.
9. Маланиук Є. Книга спостережень: статті про літературу / Євген Маланиук. – К. : Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1997. – 430 с.
10. Приходько С. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці XX ст. / Сергій Миколайович Приходько. – К. : Стило, 1999. – 47 с.
11. Резнік В. Державницькі теорії Д. Донцова і В. Липинського: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Віктор Віталійович Резнік. – К., 2008. – 18 с.
12. Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет / Михайло Сосновський. – Нью-Йорк ; Торонто : Trident International, Inc, 1974. – 419 с.
13. Шліхта І. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / Ірина Василівна Шліхта. – К., 2005. – 18 с.
1. Hlushchenko I. Sotsialno-filosofski pohliady D. Dontsova : avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.03 “Sotsialna filosofiiia ta filosofiiia istorii” / Iryna Serhiivna Hlushchenko. – Dnipropetrovsk, 2012. – 18 s.
2. Dontsov D. V chim sylu orhanizatsii? / Dmytro Dontsov // Politolohiia. Kinets KhKh – persha polovyna KhKh st. : khrestomatiia / za red. O. I. Semkiva. — Lviv : Svit, 1996. — S. 507–508.
3. Dontsov D. Dukh nashoi davnyiny / Dmytro Dontsov. — 2-he vydannia. — [Drohobych : Vidrodzhennia, 1991]. — 341 s.
4. Dontsov D. Dukh otary i dukh providnytstva / Dmytro Dontsov // Politolohiia. Kinets KhKh – persha polovyna KhKh st. : khrestomatiia / za red. O. I. Semkiva. — Lviv : Svit, 1996. — S. 501–505.
5. Dontsov D. Natsionalizm [Elektronnyi resurs] / D. Dontsov. — London : Ukrainka vydavnycha spilka ; Toronto : Liha vyzvolennia Ukrainy, 1966. — 363 s. — Rezhym dostupu : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1603/file.pdf>.
6. Kvit S. Dmytro Dontsov. Ideolohichniy portret : monohrafiia / S. M. Kvit. — K. : VTs “Kyivskiy universytet”, 2000. — 260 s. — Rezhym dostupu : lnu.edu.ua/faculty/Philol/jaroslov/11/shafa/Doncov.doc.
7. Kukhta B. Politychna elita (kratokratychniy aspekt) / Borys Kukhta. — 3-ie vyd., pererob. i dop. — Lviv : TsPD, 2011. — 420 s.
8. Kukhta B. Politychni elity i lidery / B. Kukhta, N. Teploukhova. — 2-e vyd., pererob. i dop. — Lviv : Kalvariia, 1996. — 221 s.
9. Malaniuk Ie. Knyha sposterezhen: statii pro literaturu / Yevhen Malaniuk. — K. : Vydavnytstvo khudozhnoi literatury “Dnipro”, 1997. — 430 s.
10. Prykhodko S. Politychni aspekty teorii elity v ukrainskii suspilno-politychnii dumtsi KhKh st. / Serhii Mykolaiovych Prykhodko. — K. : Stylos, 1999. — 47 s.
11. Riezniuk V. Derzhavnytski teorii D. Dontsova i V. Lypynskoho: porivnialnyi analiz : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.01 “Teoriia ta istoriia politychnoi nauky” / Viktor Vitaliiovych Riezniuk. — K., 2008. — 18 s.
12. Sosnovskiy M. Dmytro Dontsov: politychniy portret / Mykhailo Sosnovskiy. — Niu-Iork, Toronto : Trident International, Inc, 1974. — 419 s.
13. Shlikhta I. Dmytro Dontsov yak ideoloh i teoretyk ukrainskoho natsionalizmu : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 “Istoriia Ukrainy” / Iryna Vasyliivna Shlikhta. — K., 2005. — 18 s.

